

Jo Spaans

LEVENS BESCHOUWELIJKE GROEPEREN [1577-1770]

(J.Th Bank e.a. (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*, Hilversum 1995, 198-220)

De Opstand wijzigde de religieuze verhoudingen in Haarlem ingrijpend. De invoering van de Reformatie leidde tot een godsdienstig veelvormige stedelijke samenleving. Daarin had de Gereformeerde Kerk een monopoliepositie. Het stadsbestuur trad doorgaans evenwel ten aanzien van de andere gezindten met beleid op. In de zeventiende en achttiende eeuw vonden binnen de verschillende geloofsrichtingen regelmatig scheuringen en afsplitsingen plaats, vaak weer gevolgd door herenigingen.

De religievrede, 1577-1581

Na de overgang bij Satisfactie kende Haarlem bijna vier jaar van religievrede. Onder deze vrede hadden katholieken en gereformeerden beiden het recht op openbare uitoefening van hun godsdienst. De gereformeerden kregen de Bakenesserkerk, de katholieken behielden de overige kerken. Haarlem vormde daarmee een uitzondering in Holland. In 1572, na de veroveringen van de Watergeuzen, was hier een religievrede afgekondigd, maar die was al in 1573 opgeheven door een verbod op katholieke openbare eredienst. De Haarlemse religievrede kwam dus laat, en duurde voor Hollandse begrippen vrij lang.

Religievredes kwamen ook elders in Europa voor. Zij waren overal de politieke oplossing voor anders onoverbrugbare religieuze tegenstellingen. Kerkelijke en wereldlijke gemeenschap waren tot dan toe altijd samengevallen. Heel het publieke leven was altijd omgeven geweest met kerkelijk ritueel, waaraan allen deel konden hebben. Waar niet iedereen meer tot dezelfde kerk behoorde, viel de burgerlijke gemeenschap uiteen - althans, zo zag men dat. Overal werd allereerst geprobeerd de kerkelijke eenheid te bewaren, desnoods met dwang en geweld. Waar dat echt niet lukte, stelde men religievredes in. Deze vredes brachten geen algemene godsdienstvrijheid. Ze regelden de tegenstelling tussen twee machtige groepen. In Haarlem gold de religievrede voor de katholieken en de gereformeerden. De doopsgezinden kregen geen vrijheid. De vervolgingen om het geloof waren weliswaar opgehouden, maar wie een andere godsdienst dan de katholieke of de gereformeerde wilde belijden, moest dat in het verborgene blijven doen. Het bleek in Haarlem, zoals ook elders, moeilijk twee geloven in een samenleving werkelijk gelijke rechten te geven. In Haarlem, gelegen in door gereformeerde opstandelingen beheerst gebied, waren de gereformeerden in het voordeel. In het weeshuis werd een gereformeerde opvoeding gegeven en gereformeerde bededagen hadden een verplichtender karakter dan katholieke heiligendagen.

Er zijn geen berichten van verstoring van gereformeerde kerkdiensten door katholieken. Het omgekeerde kwam wel voor. De daders waren doorgaans doortrekkende geuzensoldaten. Tot een uitbarsting van anti-katholiek geweld kwam het op 29 mei 1578. Die dag was Sacramentsdag. In overleg met het stadsbestuur, waarin katholieken en gereformeerden zitting hadden, was bepaald dat de gebruikelijke processie binnen de Sint-Bavokerk zou blijven. De stad herbergde op dat moment geuzentroepen. Zij waren niet van zins de processie toe te laten. Aanvankelijk maakten zij alleen rumoer op straat, maar tijdens de none, het middaggebed, drongen zij de kerk binnen, molesteerden de verzamelde gelovigen en richtten vernielingen aan. In het handgemeen werd een priester gedood. De bisschop van Haarlem, Godfried van Mierlo, die zich in een zijvertrek aan het kleden was voor de processie, kon het gewoel ongemerkt ontvluchten. Achteraf plunderden de soldaten een aantal stadskloosters.

Er zijn geen aanwijzingen voor betrokkenheid van Haarlemmers bij deze ongeregeligheden. Het initiatief lijkt van de soldaten te zijn uitgegaan. Onder hen heerste verbittering over een nederlaag van de Staatse troepen eerder dat jaar bij Gemblours. In het Zuiden had dit al geleid tot beeldenstormen.¹ In Amsterdam was twee dagen tevoren de Oude Kerk opengebroken. Uiteraard maakte het gebeuren op Haarlemse burgers grote indruk. Zoals tijdens het beleg schreven ook nu verschillende Haarlemmers een ooggetuigenverslag. Een aantal daarvan is bewaard gebleven. De Haarlemse Noon, zoals de overval op de Sint-Bavo zou gaan heten, betekende niet het einde van de religievrede. Wel bleef de kerk op last van het stadsbestuur gesloten, waarschijnlijk om verdere vernielingen te voorkomen. Al in 1580, nog voor het einde van de religievrede, werd het kerkgebouw aan de gereformeerden in gebruik gegeven. Het einde van de religievrede werd, zoals ook haar begin, bepaald door de politiek, toen deze de goederen die toebehoorden aan de kerken en kloosters aan de stad toekende als vergoeding voor de geleden oorlogsschade. Het recht op openbare katholieke eredienst werd daarvoor beëindigd, het kapittel en de kloosters werden opgeheven. De bisschopszetel van de gevluchte Van Mierlo bleef vacant. Zoals in heel Holland verkreeg ook in Haarlem de Gereformeerde Kerk een monopolie op publiek optreden.²

Op zoek naar nieuwe vormen van organisatie en kerkelijk leven, 1581-1615

De publieke sfeer

De monopoliepositie van de Gereformeerde Kerk na 1581 betekende niet, dat de Gereformeerde Kerk de plaats innam die de Katholieke Kerk daarvoor had bekleed. In de Unie van Utrecht van 1579 was vastgelegd dat in de Republiek vrijheid van geweten zou heersen. Daarmee was elke vorm van kettervervolging door de overheid uitgesloten. Van niemand mocht meer geëist worden zich te verantwoorden over zijn godsdienstige gevoelens. Ieder was vrij te geloven wat zijn geweten hem ingaf.

Dat betekende geen godsdienstvrijheid. Niet iedereen was vrij in alles te handelen naar zijn godsdienstige overtuiging. In het openbare leven waren alleen de uitingen van de gereformeerde religie toegestaan. De overheid had als taak de Gereformeerde

¹ Groenveld e.a., *De kogel*, 131.
² Spaans, *Haarlem*, 49-69.

Kerk, die nu publieke kerk was, te voorzien van alles wat ze nodig had. Alleen de Gereformeerde Kerk kreeg publieke kerkgebouwen. In Haarlem was dat aanvankelijk de Sint-Bavokerk. Later kwamen daar de Janskerk, de Bakenesserkerk en de Nieuwe of Annakerk bij (zie afb. 9.6). Die gebouwen werden onderhouden door kerkmeesters, die uit naam van de overheid optraden. Het bleven openbare gebouwen. Zo bleven zij dienen als algemene begraafplaats, voor alle gezindten. De overheid betaalde de gereformeerde predikanten en het overige kerkelijke personeel, zoals kosters, voorzangers en gravenmakers. Bij publieke feestdagen of nationale rouw was het voorbehouden aan de Gereformeerde Kerk om voor de ceremoniële omlijsting te zorgen met de viering van dank- en bededagen. Van overheidspersonen werd geleidelijk aan ook verwacht dat zij de gereformeerde religie waren toegedaan en dat zij, de gemeenschap ten voorbeeld, deel zouden nemen aan het gereformeerde kerkelijk leven. Zij zaten zondags in de herenbanken in de kerk en maakten deel uit van de kerkeraad. Hier zette zich de oude traditie voort, waarin kerk en maatschappij nauw met elkaar waren verweven.

Het kerkelijk leven van andere gezindten moest buiten de openbaarheid blijven. Openlijke kerkdiensten van niet-gereformeerden zag men als een inbreuk op de positie van de Gereformeerde Kerk. Met name katholieke kerkdiensten werden uitdrukkelijk verboden. Men wilde uitsluiten dat zij als dekmantels gebruikt zouden worden voor opstandige en staatsgevaarlijke activiteit. Om dezelfde reden waren contacten met geloofsgenoten buitenslands voor katholieken verboden. Het verbod op openbaar optreden had ook consequenties voor de huwelijkssluiting van niet-gereformeerden. Huwelijken waren vanouds in de kerk voltrokken. Voortaan kon dat alleen in de gereformeerde kerk of voor de schepensbank. Trouwen moest men in het openbaar doen, en een doopsgezinde of katholieke dienst kon en mocht dat niet zijn.

De wetgever bemoeide zich niet met de manier waarop mensen privé, in hun eigen huizen, hun godsdienst wilden beleven. Dit schiep de mogelijkheid voor niet-gereformeerde kerkdiensten in particuliere huizen of in aangepaste bedrijfsruimten. Bij de katholieken waren vooral de ruime zolders van de Haarlemse brouwerijen populair. Wanneer men discreet te werk ging en de overheid ervan verzekerd was dat de voorgangers in deze huis- en schuilkkerken geen staatsgevaarlijke propaganda bedreven, konden niet-gereformeerden zich kerkelijk organiseren en hun godsdienst ongestoord uitoefenen.

Gereformeerden

Binnen deze, door de politiek geschapen kaders, ontstond ook in Haarlem een veelvormig kerkelijk leven. De gereformeerden vormden aanvankelijk slechts een klein groepje. In 1580 waren er 400 lidmaten. Voor 1617 wordt een getal van 4000 genoemd. Die groei was voor een niet gering deel te danken aan de immigratie van Brabanders en Vlamingen. Voor hen werd plaats ingeruimd in de kerkeraad. Toch moet er ook wel weerstand geweest zijn tegen de toevloed van met name de berooiden onder hen. Tot 1594 hadden de Vlamingen en Brabanders eigen diaconieën, naast die van de Hollanders. Een dergelijk systeem had ook in de vluchtelingengemeenten van Londen en Emden gefunctioneerd, waar Haarlemse ballingen het hebben kunnen leren

kennen.³ De vreemdelingen waren welkom in de kerk, maar hun armen mochten niet ten laste van de inheemse gemeente komen.

Ook onder de Haarlemse predikanten waren mannen van Zuidnederlandse afkomst. Inheemse predikanten waren in de zestiende eeuw nog schaars, en de komst van de zuiderlingen was op dit punt dan ook zeer welkom. Van deze immigranten is vaak beweerd dat zij steiler in de leer waren dan de autochtone Hollanders. In Haarlem is daar niet heel veel van te merken. Dat komt misschien omdat het Haarlemse stadsbestuur controle uitoefende op de benoeming van predikanten. Daarbij toonde het een voorkeur voor ervaren en geleerde mannen, waarmee de stad eer kon inleggen. Daarnaast verlangde het stadsbestuur dat predikanten 'vreedzaam' waren. Zij moesten in gemeente en kerke raad vooral de eendracht nastreven, zonder theologische scherpslijperij. Zij dienden zich ook te onthouden van inmenging in wat het stadsbestuur als politieke aangelegenheden zag. Na verloop van tijd schoof het stadhuis bij benoemingen graag zogeheten stadsalumni naar voren, dat wil zeggen predikanten die gestudeerd hadden op een beurs van de stad. Van hen mocht men een sterke loyaliteit aan de stad en aan het stadsbestuur verwachten. Onder de Zuidnederlandse immigranten waren ook Franstaligen. Voor hen werd in Haarlem in 1586 een Waalse kerk gesticht. Deze werd beschouwd als een Franstalige pendant van de Nederlandstalige Gereformeerde Kerk. In leer en organisatie waren geen verschillen en gereformeerde lidmaten konden, mits met toestemming van hun eigen predikant, over en weer zonder bezwaar de avondmaalsviering bijwonen. De Walen kregen het koor van de begijnenkerk voor hun diensten. Zij hadden een eigen predikant, een eigen kerkeraad of consistoire en zij verzorgden hun eigen armen. De omvang van hun gemeente is niet bekend, maar kan niet zeer groot geweest zijn.

Katholieken

Men gaat er wel eens gemakshalve van uit dat iedereen die zich niet aansloot bij één van de uit de Reformatie voortgekomen kerken, dus katholiek bleef. Zo eenvoudig lag dat echter niet. Ook voor het besef van de tijdgenoot mocht zich alleen katholiek noemen wie minstens op Pasen biechtte en ter communie ging. Hiervoor had men een priester nodig. Van de meer dan 70 priesters die Haarlem nog onder de religievrede telde was het overgrote deel echter verdwenen. Wie katholiek wilde blijven moest enige moeite doen om in contact te komen met één van de nog in Haarlem werkzame priesters, want zij liepen met het oog op de hun opgelegde beperkingen niet met hun waardigheid te koop. Priesters zullen slechts met grote voorzichtigheid mensen hebben toegelaten tot de schuilkerken en tot het gebruik van de sacramenten. Zij waren op hun hoede voor fanatiekelingen die erop uit waren hen aan te klagen wegens overtreding van de plakaten.⁴

Aan het eind van de zeventiende eeuw beschikten de Haarlemse katholieken over negen zogeheten staties, schuilkerken met een eigen priester en een eigen kring van gelovigen. Latere katholieke geschiedschrijving heeft de nadruk gelegd op de continuïteit in de zielzorg. Op de titels van de oude kerkelijke functies, zoals kapelaan van de Sint-Bavokerk of pastoor van het begijnhof, werden seculiere geestelijken benoemd. Het is niet geheel duidelijk of en zo ja hoe, op basis van deze

³ Pettegree, *Emden*, 36-37.

⁴ Cf. Spaans, 'Cornelius Hagius'.

voorreformatorische kerkelijke structuren de seculiere staties zijn ontstaan. In de loop van de zeventiende eeuw stichtten in Haarlem ook priesters van de orden van franciscanen, dominicanen en jezuïeten eigen staties.

Daarnaast woonden in Haarlem geestelijken die in en buiten de stad kerkelijke functies vervulden. De meest aanzienlijken daaronder waren de kapittelheren. Na de vlucht van bisschop Van Mierlo en ondanks de officiële opheffing van het kapittel zetten vier kanunniken de taken van het vacante bisdom voort. Zij beschouwden het herstel van de katholieke zielzorg in het bisdom als hun belangrijkste taak. De leden van het kapittel, dat in de loop van de zeventiende eeuw enigszins werd uitgebreid, beijverden zich voor de werving en opleiding van priesters, regelden benoemingen en namen in het gebied van het bisdom zelf pastorale taken waar. Ze voerden de titel van pastoor van verschillende Noordhollandse steden, naast die van hun kapittelfuncties. In de moeilijke beginjaren reisden zij ook de dorpen af om te preken en vooral sacramenten te bedienen op plaatsen waar nog geen eigen priester was. Dit werk was zwaar en gevaarlijk. Kapittelvicaris Willem Coopal is in 1599 bij een van deze reizen in de Beemster verdronken. Daarnaast probeerden zij vanuit Rome de vereiste bevoegdheden te verkrijgen die zij bij ontstentenis van een bisschop misten. Hierbij raakten zij in conflict met Sasbout Vosmeer, sinds 1592 als apostolisch vicaris hoofd van de door Rome als missiekerk beschouwde rooms-katholieke gemeenschap in de Noordnederlandse gewesten.

De activiteiten van het kapittel maakten Haarlem tot een van de centra voor het herstel van een katholieke kerk in de Republiek. Dit moet de Haarlemse stads bestuurders welbekend geweest zijn. Zij maakten de kanunniken hun werk echter niet onmogelijk. De kanunniken waren doorgaans lid van vooraanstaande Hollandse families. Als zodanig zullen zij contacten gehad hebben in regentenkringen. Zolang de overheden ervan overtuigd waren dat de leiders van de katholieken zich alleen met kerkelijke zaken en niet met politiek bemoeiden, lieten zij hen ongemoeid. Hoe goed men in Haarlem en Den Haag op de hoogte was van wat er in de leiding van de Hollandse Zending speelde, bleek bijvoorbeeld uit het optreden tegen Albertus Eggius, vicaris-generaal van het bisdom Haarlem. Deze erkende de wettigheid van de in zijn ogen ketterse overheden in de Republiek niet en werd in 1602, kort na zijn benoeming, gearresteerd en in een Haagse gevangenis opgesloten. Hij werd in 1604 door het stadsbestuur buiten de Republiek verbannen.⁵

Behalve de kanunniken woonden in Haarlem ook priesters die niet aan een statie of het kapittel verbonden waren, maar als een soort losse werkkrachten in en rond de stad opereerden. Ook op deze priesters lette het stadsbestuur en bij verdenking van disloyaliteit werd tegen hen opgetreden. Na 1600 lijken er echter in Haarlem geen katholieke diensten meer verstoord en priesters opgepakt te zijn. Misschien verzekerden de katholieken zich toen al van ongestoorde kerkdiensten door betaling van het zogeheten recognitiegeld aan de schout. In het midden van de zeventiende eeuw was dat in ieder geval ook in Haarlem het gebruik.

De priesters waren voor het welslagen van hun werk sterk aangewezen op de steun van de gelovigen. De vlucht van de bisschop en het wegvallen van de financiering uit

⁵ Voor de geschiedenis van het kapittel in deze periode Mous, 'Kapittel',4 (1962) 75-184, 295-336; 6 (1964) 257-290; 8 (1968) 257-286; 11 (1969) 276-317.

de geestelijke goederen beroofden hen van wat voorheen de vanzelfsprekende basis van hun bestaan geweest was: hun positie binnen de hiërarchie, omschreven in het kerkelijk recht, en hun inkomsten. Voor het eerste werden moeizame onderhandelingen gevoerd met Rome en met de apostolisch vicaris. Voor de meer materiële zaken zorgden actieve katholieken. Zij stelden huizen en schuilkerken ter beschikking en ondersteunden de priesters financieel. Rond 1600 waren ook in Haarlem kerkmeesters in functie, katholieken die fondsen voor kerk, priesters en armen beheerden.

Onmisbaar waren de zogeheten kloppen. Kloppen waren vrouwen die ongetrouwd bleven en hun leven wijdden aan hun devotie en de belangen van de kerk. De meeste in de Republiek werkzame priesters hadden waarschijnlijk enkele kloppen rondom zich. In Haarlem woonde een groot aantal kloppen in De Hoek, een buurt rondom de Bakenessergracht. Deze zogeheten kloppenvergadering had landelijke bekendheid. De leden kwamen niet alleen uit Haarlem en omstreken, maar tot uit Friesland en Zeeland toe. Onder hen waren dochters van aanzienlijke families, maar ook meisjes van eenvoudiger afkomst. Zij woonden in grotere en kleinere groepjes bijeen in particuliere huizen, die in de loop der tijd door gangen met elkaar verbonden werden. De rijkere kloppen leefden van eigen vermogen. de armeren woonden bij hen in en verdienden zelf hun kost of deden de gezamenlijke huishouding.

Hun organisatie vertoonde kloosterlijke trekken, maar zij waren daarnaast zeer actief in hun werk voor de kerk. Zij onderhielden een schuilkerk en zongen er in het koor. Zij verzorgden de priester die de vergadering leidde. Zij gaven catechisatie en dreven een school annex internaat voor meisjes. Zij deden aan verschillende vormen van liefdadigheid en schonken of wierven fondsen voor kerk, geestelijkheid en armen. Zo leverden zij een formidabele bijdrage aan de opbouw van de nieuwe katholieke kerkelijke structuur. Dat beseften de gereformeerde predikanten, die de kloppen in felle pamfletten hekelden als verleidsters tot het pausdom. Maar ook Rome koesterde grote argwaan jegens de kloppen. De noodgedwongen nauwe omgang tussen priesters en ongetrouwde vrouwen en de grote rol die zij in kerkewerk en liturgie vervulden, werden als ongewenst gezien.⁶

Doopsgezinden

Voor de doopsgezinden veranderde er in 1580 niet zoveel. Er werden geen plakaten tegen hen uitgevaardigd. Zij hadden nooit vrijheid van godsdienst genoten en kregen die ook nu niet. Evenals de katholieken dienden zij zich te onthouden van openbaar optreden. Dat lijkt de doopsgezinden vrij gemakkelijk afgegaan te zijn. Het lag in de aard van hun gemeenschap besloten zich afzijdig te houden van de andersdenkende buitenwereld. De doopsgezinden waren ook in Haarlem in verschillende richtingen verdeeld. Deze richtingen kwamen deels voort uit verschillende geografische herkomst, maar hingen ook wel samen met verschil van inzicht over de juiste levenswandel. Evenals de Gereformeerde Kerk telden de doopsgezinde

⁶ Graaff, 'Bijzonderheden', 10 (1882) 295-308; id., 'Uit de levens', 17 (1891) 231-3^o2; 18 (1893) 61-149, 197-253, 428-446; 19 (1894) 14°-159, 287-313; 20 (1895) 110-159, 321-4^o2; id., 'De "Vergaderinghe" ' 29 (19^o5) 128-159, 272-325; 3° (1906) 290-33°; 31 (1908) 106-125; 32 (19^o9) 292-310; 34 (1912) 321-387; 35 (1913) 283-318; 36 (1915) 1-24; Theissing, *Klopjes*.

gemeenschappen veel immigranten. Zij kwamen vooral uit de streek rond Menen in Vlaanderen waar de linnenindustrie hoog ontwikkeld was geweest.

Meer dan leerstellige zuiverheid eisten de doopsgezinden van hun leden een zuivere levenswandel. Zij spiegelde zich daarbij aan het beeld dat zij hadden van de eerste christengemeenten. De bijbel was richtsnoer voor het handelen. Zij wezen de kinderdoop af, weigerden eden te zweren en wapens te dragen. Deze gewetensbezwaren werden over het algemeen in de toenmalige samenleving gerespecteerd, zij het dat doopsgezinden wel 'wachtgeld' moesten betalen voor de vrijstelling van schuttersdiensten. De doopsgezinde zede schreef voor alle wereldse ijdelheden te mijden. Dit laatste was een breed gebied, waarop verschil van inzicht mogelijk was.

Aan het begin van deze periode waren er in Haarlem waarschijnlijk vijf verschillende gemeenten, waarover slechts schaarse gegevens bekend zijn. Het grootst was waarschijnlijk die van de Vlamingen, die naar haar vermaanhuis, 'de Olieblok', wel de gemeente van de Vlaamse Blok werd genoemd. Daarnaast kunnen de strengere Oude Vlamingen en gemeentes van Waterlandse, Friese en Hoogduitse doopsgezinden onderscheiden worden. Scheuringen kwamen voornamelijk bij de strenge Oude Vlamingen voor. In 1598 kenden zij een hooglopende kwestie over een faillissement. In 1620 scheurde een gemeente over de vraag of het een bruidegom was toegestaan voor het huwelijk de borsten van zijn bruid te betasten. Notoir werden enkele gevallen van echtmijding. In alle doopsgezinde gemeenten was het mogelijk een gemeentelid dat zich misdroeg, uit de gemeente te bannen totdat hij of zij zich had gebeterd. Omgang met een gebannene was aan de gemeenteleden verboden, inclusief aan diens huwelijkspartner en kinderen. Dit was strijdig met de gangbare huwelijkswetgeving in de Republiek, die religieus verschil niet als scheidingsgrond erkende. In een aantal gevallen van echtmijding heeft de schepbank dan ook hereniging van de partners voorgeschreven.

Onder de doopsgezinden kwamen ook tegenbewegingen op, gericht op hereniging. In 1602 vond een vereniging plaats van de drie niet-Vlaamse richtingen in de Verenigde Waterlandse, Friese en Hoogduitse gemeente. Deze was echter geen lang leven beschoren. Na aanhoudende geschillen scheidden de Friezen en Hoogduitsers zich in 1616 gezamenlijk weer af van de Waterlanders. De geschillen gingen niet over de leer en lijken zelfs geen betrekking gehad te hebben op kwesties over de levenswandel. Er wordt gesproken van 'verschil in de huyshoudinge', wat wijst op onverenigbaarheid van bestuurlijke of liturgische gewoonten. Er bleef overigens ook een groep Hoogduitse doopsgezinden apart vergaderen, die niet meegegaan was met de fusie van 1602.⁷

Kleinere geloofsgemeenschappen

Naast de grote gereformeerde, katholieke en doopsgezinde kerkgenootschappen herbergde Haarlem ook een kleine lutherse gemeente. Deze ontstond in 1590 en bestond aanvankelijk vooral uit vluchtelingen uit Antwerpen. De gemeente deelde jarenlang een predikant met een of meer andere Hollandse steden, omdat ze niet groot en draagkrachtig genoeg was om een vol salaris te betalen. Men kwam bijeen in

⁷ Verheus, *Naarstig en vroom*.

particuliere huizen. In 1606 kwamen er een vaste, eigen predikant en een aparte kerkruimte. Financieel bleef men echter aangewezen op steun van de grote Amsterdamse lutherse gemeente. Deze bemiddelde ook bij predikantsbenoemingen en bij geschillen binnen de gemeente. Dat kwam nogal eens voor. Ze lijken hun oorsprong te hebben gehad in verschillen van opvatting over het kerkbestuur tussen de gemeenteleden en de predikanten. Deze laatsten waren allen uit het Duitse Rijk afkomstig of hadden daar hun opleiding genoten. Zij waren andere verhoudingen gewend dan hun gemeenteleden.

Een geval apart vormden de joden. In 1605 werden de Haarlemse burgemeesters benaderd door enkele Portugese joodse kooplieden, die voor mensen van hun 'natie' vrijheid verzochten zich in Haarlem te vestigen met gebruik van een openbare synagoge en een eigen begraafplaats. De burgemeesters waren bereid de joden alle vrijheden te gunnen die ook de getolereerde christelijke gezindten genoten. Openbare godsdienstoefening viel daar dus buiten. Men was echter bereid de joden ook die toe te staan, wanneer zich 100 of tenminste 50 joodse families in Haarlem zouden vestigen die de stad economisch voordeel zouden brengen. De joden zijn op dit aanbod niet ingegaan. Pas in de jaren 1764-1770 zou er in Haarlem een joodse gemeente gevormd worden.⁸

Een pluriforme samenleving

Alle kerken bouwden zo een organisatie op die aangepast was aan de nieuwe omstandigheden. In alle kerken werd de gemeente bestuurd door voorgangers en een groep van vooraanstaande leken. De kerkbesturen kregen al gauw een elitair karakter. Het sterkst was dit misschien wel bij de Gereformeerde Kerk, waar in de kerkeraad altijd wel enkele magistraatsleden zitting hadden. Dit veroordeelde de gewone kerkleden echter niet tot passiviteit. Wie lidmaat van een kerkelijke gemeente was had daar in deze tijd bewust voor gekozen. Door die keuze onderscheidde men zich in veel gevallen van mensen in de naaste omgeving, van familie, gildebreders, burens en bekenden.

Dat kon tot onenigheid leiden. Het kwam voor dat ouders hun kinderen ontferden, omdat die een andere religie kozen. Binnen de gemeenten leidde het tot een gemeenschapsverband, dat uitdrukking kreeg in de gemeenschappelijke Avondmaal of communieviering. Alle kerken verlangden van hun lidmaten naleving van de eigen gedragsnormen. Daar werd door het bestuur van de gemeente op toe gezien, maar er was ook een onderlinge controle, zelfs over de grenzen van de kerkelijke gemeenschappen heen. Zo haalde een Haarlemse klopp zich de spot van haar protestantse familie op de hals toen ze de hand leek te lichten met de vastengebeden. De onderlinge band werd versterkt door de ondersteuning van de eigen armen. Alle kerken, behalve de katholieke, hadden daarvoor eigen diakenen.

Niet alle Haarlemmers konden of wilden die bewuste keuze voor een of ander, kerkelijke gemeente maken. Op grond van een ruwe schatting kan de Haarlemse stadsbevolking rond 1620 verdeeld worden in 20 procent gereformeerden, 12,5 procent katholieken, 14 procent doopsgezinden en kleine aantallen lutheranen en

⁸ Huussen jr., 'Toelating', 48-62. Zie voor de latere geschiedenis van de Haarlemse joden hoofdstuk 16.

Walen. De helft van de stadsbevolking behoorde niet tot een kerkelijke gemeente. Da betekende niet dat grote groepen mensen atheïst waren. Een deel van hen bezocht waarschijnlijk wel kerkdiensten of liet er zijn kinderen dopen. Een deel zal onverschillig gestaan hebben tegenover het kerkelijk leven. Ongetwijfeld kwam het ook voor dat mensen door de voorgaande troebelen in maatschappij en kerk een afkeer hadden gekregen van kerkelijke organisatie. Zij konden zich beroepen op iemand als Coornhert, die alle kerken, omdat zij er een omschreven leersysteem en eer vorm van levenstucht op na hielden, gewetensdwang verweet.

Het Haarlemse stadsbestuur volgde een welbewuste strategie om in een religieus zo verdeelde stad rust en orde te handhaven. Het steunde de Gereformeerde Kerk omdat die publieke kerk was. Het legde echter niet de gereformeerde norm op aan heel het maatschappelijk leven. Op het gebied van onderwijs en armenzorg hield het voorzieningen in stand die min of meer neutraal waren, en liet daarnaast confessioneel bepaalde scholen en diaconieën toe. Katholieke afbeeldingen in openbare ruimten die de beeldenstorm overleefd hadden, werden niet systematisch opgeruimd en volksfeesten die teruggingen op de traditionele katholieke heiligenkalender, werden niet uitgeroeid. Het stadsbestuur propageerde een stedelijke cultuur die gebaseerd was op trots op het gemeenschappelijk verleden en waaraan ieder, ongeacht confessie, kon deelnemen. Een belangrijk symbool hiervan vormde het verhaal van de verovering van Damiate. Hierdoor werd de eendracht onder de bevolking bevorderd, ondanks de religieuze verschillen (zie afb. 9.9).⁹

De bestandstwisten: scheuring in kerk en maatschappij, 1615-1619

Het tweede decennium van de zeventiende eeuw wordt gekenmerkt door hoog oplopende spanningen binnen de Gereformeerde Kerk. Deze kerkelijke moeilijkheden verbonden zich al snel met politieke meningsverschillen en zouden de Republiek in een gezagscrisis storten. Aanleiding van het conflict was een verschil van inzicht over de goddelijke voorbeschikking tussen de Leidse theologische hoogleraren Jacobus Arminius en Franciscus Gomarus. De volgelingen van Arminius formuleerden hun stellingen in een Remonstrantie aan de Staten van Holland (1610). De gomaristen stelden daarop een Contra-remonstrantie op. Naar deze documenten heetten de partijen remonstranten en contra-remonstranten. Het betrof hier tamelijk verfijnde theologische kwesties. Toch bracht deze discussie de theologische wereld sterk in beroering. Zij raakte namelijk aan een veel omvattender probleem. De Gereformeerde Kerk van de Republiek was niet geheel homogeen. Het calvinisme was de sterkste theologische stroming, maar daarnaast vond men ook invloeden van andere gereformeerde theologieën. Deze stelsels verschilden niet alleen dogmatisch van elkaar, maar ook in hun opvattingen over de verhouding tussen kerk en staat.

Het calvinisme had als ideaal een kerk die geheel zichzelf bestuurde, zonder inmenging van de overheid in kerkelijke zaken. Het was een kerkvorm die gesmeed was in de tijd van vervolgingen. De Franse hugenoten hadden deze behouden. De gereformeerde kerken in Zwitserland, het Duitse Rijk en Engeland kenden daarentegen juist een heel nadrukkelijke staatsbemoediging. Zij konden, gesteund door de overheid, het openbare leven vergaand beïnvloeden, maar moesten daarvoor een hoge mate van overheidsinvloed toelaten. In de gereformeerde kerk van de Republiek

⁹ Tenzij anders aangegeven is voor deze paragraaf geput uit Spaans, *Haarlem*.

waren op dit punt de meningen verdeeld. Hierdoor was het nooit gelukt een kerkorde op te stellen die zowel de synode als de Staten acceptabel vonden. In de kerk neigde een meerderheid naar het calvinistische standpunt, bij de overheden had een spraakmakende meerderheid voorkeur voor de wat bredere gereformeerde kerkvorm.¹⁰ Er was geen sprake van een absolute tegenstelling tussen calvinistische predikanten en meer algemeen gereformeerde overheid. Zowel kerk als overheid waren verdeeld. Juist daaruit laten zich de hevigheid van de twisten en de ernst van het conflict verklaren.

In Haarlem waren alle predikanten contra-remonstrants. Weliswaar hadden twee jonge predikanten in 1610 de Remonstrantie ondertekend, maar dit lijkt een jeugdzonde geweest te zijn. In de daarop volgende jaren speelden leerkwesties geen centrale rol. Toch was de Haarlemse kerkeraad het toneel van heftige geschillen. Deze hadden alle betrekking op de verhouding tussen kerkeraad en stadsbestuur. Het stadsbestuur onderhield nauwe contacten met raadpensionaris Oldenbarnevelt, die de overheidsinvloed in de Gereformeerde Kerk graag gehandhaafd zag. Deze kreeg in 1612 van de Staten van Holland gedaan dat steden die dat wensten, voortaan nieuwe predikanten en nieuwe kerkeraadsliden mochten laten kiezen door een commissie, bestaande uit vier afgevaardigden van de kerk en vier van de magistraat. Het Haarlemse stadsbestuur wilde van deze mogelijkheid gebruik maken, maar de kerkeraad verzette zich daar hevig tegen.

Merkwaardig genoeg spitsten de conflicten zich niet in eerste instantie toe op de benoeming van nieuwe predikanten. Zowel in 1612 als in 1615 konden in onderling overleg predikanten beroepen worden die voor kerkeraad en stadhuis acceptabel waren. Toen echter in het voorjaar van 1613, zoals dat jaarlijks gebruik was, de helft van de zittende kerkeraadsliden moest aftreden en in hun plaats nieuwe ambtsdragers gekozen moesten worden, bleek een dergelijk compromis niet mogelijk. De kerkeraad die in 1612 gekozen was bleef in zijn geheel in functie.

De kerk scheurde in Haarlem over een tweede predikantsbenoeming in 1615. De tegenstellingen hadden zich inmiddels verder verscherpt. Toen overeenstemming onmogelijk bleek, stelde het stadsbestuur de in 1612 toegestane procedure verplicht. Het kostte echter moeite vier kerkelijke afgevaardigden te vinden die hieraan wilden meewerken. Zeven van de acht ouderlingen keurden de procedure af. Slechts één ouderling, tevens magistraatslid, wilde in de benoemingscommissie zitting nemen, naast drie predikanten, die verklaarden deze procedure niet in strijd te achten met bijbelse voorschriften. De keuze viel op Dionysius Spranckhuysen, die als een goed predikant en rechtzinnig calvinist bekend stond, maar die de gebezigde wijze van beroepen eveneens toelaatbaar achtte.

Het stadsbestuur kon menen hiermee opnieuw een compromis gevonden te hebben. Toch bleek de kerkeraad in overgrote meerderheid niet tevreden gesteld door de benoeming van Spranckhuysen. De zeven ouderlingen en negen van de tien diakenen weigerden in de gegeven omstandigheden verder te werken. Twee van de zittende predikanten sloten zich bij hen aan. Zij bleken de steun te hebben van ongeveer de helft van de lidmaten. Zo was de Haarlemse gemeente gescheurd in een deel dat kerkelijke autonomie volgens calvinistisch, contra-remonstrants model wenste, en een

¹⁰ Augustijn, 'Niederlande'. Voor de politieke kant van de twisten zie hiervoor, hoofdstuk 7.

deel dat een zekere mate van overheidsinvloed aanvaardbaar achtte. De kerkeraadsliden bleken hierbij feller contra-remonstrants dan de predikanten. Onder druk van de classis, die daartoe vooraf bewerkt was door de Staten, werd in 1616 nog een verzoeningspoging ondernomen, maar deze had uiteindelijk weinig succes.

Tot na de wetsverzetting in 1618 duurde de scheuring voort. Zij gaf aanleiding tot onaangenaamheden en felle pamflettenstrijd over en weer. De predikanten Spranckhuysen en Isaäc Junius mengden zich ook in deze pennestrijd. Op de synode van Enkhuizen, in het najaar van 1618, werden de Haarlemse problemen uitputtend behandeld. Zeven dagen had men nodig om al het oude zeer uit te praten en partijen met elkaar te verzoenen. Spranckhuysen en Junius werden uit Haarlem naar andere gemeenten overgeplaatst, niet omdat ze onorthodox waren, maar omdat ze zich door het schrijven van pamfletten openlijk in de strijd gemengd hadden en daardoor aanstoot hadden gegeven. Daarnaast werd een geheel nieuwe kerkeraad aangesteld.¹¹

Veranderende verhoudingen na de Synode van Dordrecht, 1619-1770

Gereformeerden

De overwinning van stadhouder en contra-remonstranten veranderde ook in Haarlem de positie van de verschillende kerken en hun onderlinge verhouding.

Het karakter van de Gereformeerde Kerk was na de Synode van Dordrecht van zijn dubbelzinnigheid ontdaan. De kerk had gekozen voor het calvinistische, contra-remonstrantse model. De leer, uitgedrukt in de belijdenisgeschriften, zou centraal staan. Alleen wie die zuivere leer onderschreef kon lidmaat zijn van de Gereformeerde Kerk. Een ontwikkeling van de Gereformeerde Kerk in de Republiek in de richting van een brede volkskerk, naar het model van de gereformeerde kerken in het Duitse Rijk, Zwitserland en Engeland was daarmee definitief de pas afgesneden. De gereformeerde gemeente zou slechts een deel van de bevolking omvatten.

De organisatie van de Gereformeerde Kerk veranderde na 1619 niet. De magistraat hield grote invloed in de kerkeraad, waarin altijd wel een of meer regenten zaten. Hij gebruikte zijn invloed vooral bij de benoeming van predikanten. Hun aantal en hun niveau van geleerdheid waren niet toegesneden op de behoeften van de gemeente, maar vormden een uitdrukking van het aanzien van de stad. Haarlem had sinds 1652 negen predikanten en behield dit aantal, ook toen in de achttiende eeuw de bevolking dramatisch afnam. Alleen ervaren en geleerde mannen kwamen voor Haarlem in aanmerking en de magistraat bood hun een navenant traktement. Vanaf ongeveer het midden van de zeventiende eeuw moest de kerkeraad bij elk nieuw beroep een voordracht van drie predikanten aan de magistraat voorleggen. Nadat deze het drietal had goedgekeurd mocht de kerkeraad daaruit een nieuwe predikant kiezen. De magistraat verschafte zich zo een vetorecht op benoemingen. De aanleiding daartoe was waarschijnlijk gelegen in nieuwe theologische meningsverschillen, die de eenheid van de Gereformeerde Kerk opnieuw bedreigden, de zogeheten voetiaanse en coccejiaanse twisten.

¹¹ Tenzij anders aangegeven is geput uit Spaans, *Haarlem*, 204-223.

De partijen in deze strijd ontleenden hun namen aan de theologisch hoogleraren Voetius en Coccejus in respectievelijk Utrecht en Leiden. De eerste hield vast aan de traditionele, christelijk gestempelde, scholastieke wijsbegeerte als basis voor zowel de theologie als de andere wetenschappen. Coccejus baseerde zijn theologie op een meer historisch gefundeerde uitleg van de bijbel en verwierp de scholastieke filosofie. Men vreesde dat daardoor de, in orthodox kerkelijke kring scherp veroordeelde, wijsbegeerte van Descartes ingang zou vinden. De voetianen voorzagen dat dit uiteindelijk ook de zuiverheid van de leer zou ondermijnen. Evenals in het geval van de remonstrantse en contra-remonstrantse twisten gold het hier niet alleen een theologisch meningsverschil. De positie van de andere, zich in deze tijd breed ontwikkelende, wetenschappen was mede in het geding. Anders dan die tussen remonstranten en contra-remonstranten werden deze twisten niet tot het einde toe uitgevochten. De Staten van Holland verboden in 1694 verdere discussies.¹²

In Haarlem werd de Gereformeerde Kerk behoed voor onenigheid doordat de predikanten in 1679 een vredesakkoord sloten. Hierin werd vastgelegd dat men zich letterlijk zou houden aan de belijdenisgeschriften van de Gereformeerde Kerk. Bovendien zou men de gemeente vrijwaren van de partijschappen die elders woedden door bij de verkiezing van ouderlingen en diakenen, maar bovenal bij de benoeming van predikanten, alleen te letten op bekwaamheid en gematigdheid. In welke school of onder welke meester de kandidaat gestudeerd had mocht geen overweging zijn.¹³ Hoewel het enkele feit van dit vredesakkoord aantoont dat de discussies Haarlem niet onberoerd gelaten hebben, is er van partijstrijd in de daaropvolgende periode niets te merken. Misschien blijft deze onzichtbaar omdat over deze periode in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Haarlem nog heel weinig bekend is. Zo blijft het ook gissen naar de invloed van piëtisme en Verlichting onder de leden van de kerk.

De Gereformeerde Kerk behield na 1619 haar monopolie op openbare godsdienstuitoefening. Het gereformeerd karakter van openbare instellingen werd zelfs iets aangescherpt. Zo werd van alle schoolmeesters van de Latijnse school verlangd dat zij de gereformeerde belijdenisgeschriften zouden ondertekenen. Rector Schrevelius, die hiertegen gewetensbezwaren had, werd daarom uit zijn ambt ontzet. Ook gereformeerde schoolmeesters van bijscholen werden tot de ondertekening verplicht. Dat betekende echter nog steeds niet dat heel het onderwijs nu op calvinistische leest geschoeid was. Het stadsbestuur bleef bij schoolmeesters toelaten die tot een andere religieuze gezindheid behoorden.¹⁴ De getolereerde kerken lijken na 1619 zelfs grotere vrijheid gekregen te hebben. Als de Gereformeerde Kerk zich zo begrenste tot diegenen die haar leerstellingen onderschreven, dan was er minder bezwaar tegen de anderen meer ruimte te bieden zich als kerk te organiseren, zij het buiten de openbaarheid en mits zij de publieke kerk niet openlijk bestreden.

Katholieken

Het Haarlemse stadsbestuur had ook vóór 1618 indirect toezicht gehouden op de aanstelling van voorgangers bij de getolereerde kerken. Een plakkaat van de Staten

¹² Augustijn, 'Niederlande'.

¹³ GAH, Oud-archief Kerkeraad Ned. herv. gemeente, inv.nr. 10-9, Acta kerkeraad d.d. 16 augustus 1679.

¹⁴ Spaans, *Haarlem*, 156-159.

van Holland van 1622 verplichtte katholieke priesters zich bij hun ambtsaanvaarding te melden bij de plaatselijke magistraat. Vanaf dat jaar verzochten en kregen Haarlemse priesters officieel admmissie van het stadsbestuur. Dit kreeg daardoor uiteraard grote invloed op benoemingen. Anderzijds betekende de officiële admmissie een erkenning van statie en statiepriester. Het kapittel van Haarlem maakte in de eerste helft van de zeventiende eeuw een bloeiperiode door. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. In 1616 was een akkoord gesloten met apostolisch vicaris Rovenius over de wederzijdse afbakening van taken en bevoegdheden tussen Utrecht en Haarlem. Dit maakte een einde aan een lange periode van slepende conflicten. De aanwezigheid van enkele energieke priesters, zoals de kapittelsecretaris Johannes Bugge, zal ook belangrijk geweest zijn. Waarschijnlijk was echter de soepeler houding van het stadsbestuur ten opzichte van de organisatie van de getolereerde kerken ook van invloed.

De activiteiten van het kapittel richtten zich in deze periode vooral op de vorming en versterking van een eigen katholieke religieuze cultuur. Veel energie werd gestoken in het reconstrueren van het eigen kerkelijk verleden. Veel van de tastbare herinneringen daaraan waren met de Reformatie verdwenen. Zoveel mogelijk trachtte men de eigen geschiedenis en tradities voor het nageslacht opnieuw vast te leggen. Daarbij kreeg de continuïteit met de katholieke instellingen van voor de Reformatie veel aandacht. De katholieke kerk van na de Reformatie werd nadrukkelijk voorgesteld als de voortzetting van het werk van de eerste verkondigers van het christendom in deze streken. Daarmee werd ook het vaderlandse karakter van de katholieke gemeenschap in de Republiek opvallend naar voren gebracht. Een mooie illustratie van dit werk vormt de in de jaren 1630 tot 1632 samengestelde Haarlemse heiligenkalender. Daarin werden de verplichte heiligendagen aangegeven voor de katholieken in het door het Haarlems kapittel bestuurde gebied. Van de belangrijkste heiligen hierin - degenen die als kerkstichters in Haarlem en omstreken golden - werd een reeks afbeeldingen gemaakt, die mogelijk ook gebruikt werden om de devotie te stimuleren.¹⁵ De werkzaamheid van het kapittel heeft ongetwijfeld de versterking van de kerkelijke organisaties als de staties en van de religieuze identiteit van de katholieken binnen de stad Haarlem begunstigd. Het stadsbestuur heeft zich met deze ontwikkeling niet bemoeid. Het kon ook gerust zijn op de gezagsgetrouwheid van de geestelijkheid, die zelf het vaderlandse karakter van de katholieke kerk zo sterk naar voren schoof. Bovendien had de magistraat via de admmissies een sterke greep op de priesters.

De beperkingen die de katholieke kerk waren opgelegd, waren echter niet geheel verdwenen. De katholieken hadden met de schout een financiële regeling getroffen, die hen vrijwaarde van vervolging op grond van de plakaten. De betaling van dit recognitiegeld raakte in de loop van de zeventiende eeuw verbonden met een andere financiële schikking met de stad. De katholieken kenden namelijk geen diaconie, zoals de andere kerken. Katholieke armen werden door de stadsaalmoezeniers bedeed. Gaandeweg maakte deze regeling plaats voor een systeem waarin de katholieken voor hun eigen armen zorgden, waarvoor in ruil de recognities aan de schout door het stadsbestuur werden afgeschaft en vooraanstaande katholieke leken een grote mate van bestuurlijke invloed in de staties kregen.

¹⁵ Dirkse, "Heylige Patroonen", 35-50.

In 1711 stelden de burgemeesters, in samenwerking met de katholieke notabelen, een reglement op voor het beheer van de staties. Waar vroeger elke priester zelf, met de hulp van enkele kerkmeesters, de administratie voerde, werd dit nu geheel in de handen van leken gelegd. Een college van opperkerkmeesters kreeg het toezicht op het bestuur van de negen toen bestaande staties. Zij moesten toezien op de financiën, op de formeel correcte vervulling van priestervacatures en op de verzorging van alle katholieke armen. Het stadsbestuur stond de katholieken het Sint Jacobsgasthuis af om dat in te richten als tehuis voor armen en wezen. Zij vroegen bovendien bij de Staten octrooi aan waardoor de Haarlemse katholieken vrijheid kregen onroerend goed op eigen naam te bezitten en fondsen op te bouwen, iets dat tot dan toe door de plakaten verboden was geweest.

Al deze veranderingen waren overduidelijk in het voordeel van het stadsbestuur, dat zo verlost werd van een aanzienlijk deel van de kosten voor de stedelijke armenzorg. Ze hadden echter ook gevolgen voor de positie van de katholieken. Feitelijk werd hiermee hun kerkelijke organisatie gelegaliseerd. Bovendien kregen de vooraanstaande katholieke leken het in de staties vergaand voor het zeggen en werd hun positie ten opzichte van de priesters versterkt. Hoogstwaarschijnlijk was dit laatste voor de katholieke notabelen op dat moment heel belangrijk. Juist in deze jaren voltrok zich in de katholieke kerk in de Republiek een scheuring, die bekend staat als het Utrechts schisma.

Het schisma zelf was een voornamelijk klericale aangelegenheid. Een spraakmakend deel van de katholieke geestelijkheid verzette zich tegen de, al vanaf het eind van de zestiende eeuw in Rome heersende, opvatting dat er in de Republiek geen katholieke kerkstructuur was overgebleven. Zij claimden daarentegen dat het kerkelijk bestuur, zoals dat door de apostolisch vicarissen was vormgegeven, de rechtmatige opvolger was van de kerk door Willibrord hier te lande gesticht. Zij ijverden voor een nationaal kerkbestuur met een zekere zelfstandigheid ten opzichte van Rome. Vergelijkbare tendensen waren in deze tijd aanwezig in katholieke landen als Frankrijk, Oostenrijk en Italië. Deze groep van geestelijken noemde zich, met een beroep op hun nationale traditie, de Oud-bisschoppelijke Cleresij. In 1723 kozen zij, tegen de wil van Rome, een eigen bisschop (later aartsbisschop) van Utrecht, waarmee het schisma een feit was. In 1742 kreeg ook Haarlem een bisschop van de Cleresij.

Hoewel het geschil voornamelijk onder de clerus heerste, konden de gevolgen ook voor de gewone gelovigen ingrijpend zijn. De partij keuze van de pastoor bepaalde of de statie tot de Rome-getrouwe katholieke kerk zou behoren of tot die van de Oud-bisschoppelijke Cleresij, en niet de stemming onder de kerkleden. De staties waren echter in het verleden doorgaans gesticht door vooraanstaande plaatselijke katholieke families. Ze waren, omdat het katholieken verboden was geweest kerkelijke fondsen te vormen, voor hun bloei en zelfs voortbestaan altijd sterk afhankelijk geweest van de gelovigen. De invloed die de katholieke notabelen in Haarlem in deze jaren over de staties kregen en de gelijktijdige uitsluiting van de priesters uit het bestuur gaven de kerkleden enige zeggenschap in de richting van de statie waartoe zij behoorden. Deze leken-heerschappij was echter van betrekkelijk korte duur.

Nadat het schisma definitief zijn beslag had gekregen stabiliseerden de partijen zich vrij snel. De Oud-bisschoppelijke Cleresij kreeg slechts een minderheid van de katholieken achter zich. In Haarlem had zij aanvankelijk twee staties, die in 1780

wegens een snel slinkend ledenaantal moesten worden samengevoegd. Gaandeweg kregen de priesters weer een stem in de aangelegenheden van hun statie. Mogelijk werd de terugkeer van de priesters in het bestuur bevorderd door het plakkaat van 1730, dat elke priester verplichtte een eed van trouw aan de plaatselijke overheid af te leggen. Ook dit plakkaat versterkte de officiële status van de priesters.¹⁶

Doopsgezinden

Voor de doopsgezinden lijkt er na 1619 niet direct veel veranderd te zijn. In de periode tot 1784 veranderde het aanzien van hun gemeenten echter ingrijpend. Het meest in het oog springend is de steeds verder voortschrijdende vereniging van de diverse richtingen. Dit was overigens een landelijke tendens. In 1638 sloten in Haarlem de Verenigde Hoogduitsers en Friezen zich aan bij de Vlaamse gemeente in de Blok. De Hoogduitsers die in 1602 apart waren gebleven volgden in 1652. Deze Vlaamse gemeente scheurde in 1671, waarbij het stadsbestuur bemiddelde in de boedelscheiding. De gemeente bezat vastgoed, een weeshuis en drie hofjes. Het ruime vermaanhuis op het Klein Heiligland werd op aanwijzingen van de schepenen door een scheidsmuur in tweeën gedeeld. Het kleinste deel van de gemeente verenigde zich echter al het volgende jaar met de Verenigde Waterlandse, Hoogduitse en Friese gemeente. Deze Verenigde Vlaamse en Waterlandse gemeente bouwde in 1683 een nieuw, groot kerkgebouw in de Peuzelaarsteeg.

De Vlaams-Fries-Hoogduitse gemeente scheurde in 1684 nogmaals, maar in respectievelijk 1747 en 1784 verenigden beide afgescheiden gedeelten zich met de gemeente in de Peuzelaarsteeg. Daarmee waren alle oorspronkelijk in Haarlem gevestigde doopsgezinde richtingen verenigd, met uitzondering van de zeer strikte Oude Vlamingen. Dezen wisten zich in de zeventiende eeuw nog redelijk te handhaven onder de benamingen Groninger en Dantziger Oude Vlamingen. De Groninger Oude Vlamingen telden in de tweede helft van die eeuw nog ongeveer 200 leden. In de achttiende eeuw liep hun ledental echter snel terug. In 1781 respectievelijk 1787 werden beide gemeenten opgeheven. De nog overgebleven leden sloten zich aan bij Amsterdamse gemeenten van hun signatuur.

Al deze scheuringen en verenigingen van gemeenten vonden plaats op grond van vaak intensief overleg tussen Haarlemse gemeenteleden en vertegenwoordigers van de desbetreffende gemeenten in den lande. In deze besprekingen speelde dikwijls de vraag een rol in hoeverre men zich moest houden aan eerder opgestelde verklaringen over de doopsgezinde principes. Voor het uiteindelijk resultaat was orthodoxie echter niet altijd doorslaggevend. Ook de geest binnen de gemeente kon zwaar wegen. De voorgangers werden aanvankelijk niet benoemd op grond van voorafgaande studie, maar op grond van hun charisma. Dergelijke personen konden de gemeenteleden naar hun hand zetten bij het zoeken naar of juist afwijzen van toenadering.

Rond het einde van de zeventiende eeuw kwam er een einde aan dit systeem van ongestudeerde voorgangers, die voor hun dienst aan de gemeente geen traktement ontvingen en daarom ook wel liefdepredikers werden genoemd. Men ging de behoefte gevoelen aan enige geleerde opsmuk van de preken, zoals die ook bij de gereformeerden gebruikelijk was. Samenhangend met deze nieuwe eisen die aan

¹⁶ Spaans, 'Katholieken', 110-117.

predikers werden gesteld, werden liefdepredikers steeds moeilijker te krijgen. In Haarlem stichtten in 1683 de Waterlanders, en in 1714 de Vlamingen, een zogeheten 'secrete kas' waaruit predikers bezoldigd werden. In de loop van de achttiende eeuw werd het gebruikelijk dat voorgangers gestudeerd hadden en op een vast traktement werden aangenomen.

Strikte handhaving van de oude doopsgezinde tuchtpraktijk en wereldmijding werden alleen in de steeds kleiner wordende kring van Oude Vlamingen gehandhaafd. Karakteristiek voor de doopsgezinden bleven zaken als de eis van doop op belijdenis en weerloosheid, de raadpleging van alle broeders over gemeentezaken, de lectuur van doopsgezinde martelaarsspiegels en de voorrang van bijbelse normen boven elk belijdenisgeschrift. Dit laatste maakte dat individuele gemeenteleden vrij gemakkelijk aansluiting zochten bij de wat vrijzinniger remonstranten en bewegingen als de Rijnsburger collegianten en de hernhutters, die, elk op hun eigen wijze, eerder een algemeen christendom nastreefden dan een nieuwe kerkelijke organisatie naast de reeds bestaande.

De verschillen tussen doopsgezinden en andere protestantse groepen vervaagden op deze wijze. Tegelijk met hun typische karakter verloren de doopsgezinde gemeenten een groot deel van hun aanhang onder de stadsbevolking. Zij lijken gaandeweg steeds meer een religie voor de nette burgerij geworden te zijn. Misschien laat zich daaruit ook hun, in verhouding tot hun ledenaantal, zeer prominente aandeel in de stedelijke cultuur verklaren. In toenemende mate beschikten de gemeenten over zeer ruime fondsen. Deze werden gebruikt voor onderhoud van de kerk en de voorgangers, maar ook in overvloedige mate voor de minder bedeelde lidmaten van de eigen gemeente en voor ondersteuning van geloofsgenoten elders.¹⁷

Lutheranen

Over de lutheranen in deze periode is heel weinig bekend. Notoir werd een twist tussen de beide predikanten van de Haarlemse gemeente in 1709. Wat begon als een woordenwisseling tussen bruiloftsgasten liep uit op het ontslag van een van de predikanten door de leiding van de gemeente. Met steun van het stadsbestuur vormde de veroordeelde echter een afgescheiden gemeente, waarin hij door ongeveer de helft van de Haarlemse lutheranen werd gevolgd. Aan deze scheuring kwam een einde in 1724, toen de omstreden voorganger een beroep naar elders aannam. De diepere oorzaak van de twist lag misschien in de gespannen verhouding tussen de lutherse gemeenten in den lande en de overheersende Amsterdamse kerkeraad, voorkomend uit verschil van inzicht over de beste vorm van kerkbestuur.¹⁸

Andere groeperingen

In de periode 1619-1770 verschenen ook in Haarlem een aantal nieuwe kerkelijke groeperingen. De remonstranten, die op de Synode van Dordrecht waren veroordeeld, richtten in 1619 in Antwerpen de remonstrantse broederschap op. Remonstrantse predikanten trokken door het land om overal waar nog remonstrants gezinden

¹⁷ Verheus, Naarstig en vroom; Van den Bosch, 'Doopsgezinde gemeente'.

¹⁸ Uitvoerigste berichten over deze zaak van de hand van de veroordeelde predikant Johannes Hermanus Manné in zijn *Nauwkeurige aanmerkingen*, 300-362.

aanwezig waren de kerkelijke dienst waar te nemen. Dit werk was niet zonder gevaar. Tegen de remonstranten waren door de Staten plakkatens uitgevaardigd, die in hun bepalingen doen denken aan de vroegere plakkatens tegen de katholieken. Ook in Haarlem was een kleine remonstrantse kern. Verschillende voorgangers, zowel vaste als rondtrekkende, deden er dienst. Het werken werd hun echter steeds onmogelijk gemaakt. Pas in 1640 konden zij een kerk betrekken zonder verder gestoord te worden. Hun predikant was toen Passchier de Fijne, bekend om zijn vindingrijkheid en organisatietalent. Hij bracht de gemeente tot een zekere bloei, maar het bleef een kleine groep. In 1670 telde zij 75 lidmaten, waaronder leden van vooraanstaande families. In de achttiende eeuw liep dit aantal sterk terug. De predikant Cornelis Nozeman, een typische verlichtingsfiguur, wist tijdens zijn ambtsperiode in Haarlem, van 1749-1759, veel toehoorders te trekken, maar een structurele versterking van de gemeente bracht dit niet.¹⁹

Even na het midden van de zeventiende eeuw bestond in Haarlem waarschijnlijk ook een kring van zogeheten Rijnsburger collegianten. Deze beweging vond haar oorsprong in de veroordeling van de remonstranten in 1619. Niet alle remonstrants gevoelenden sloten zich aan bij de remonstrantse broederschap. Sommigen verwierpen de georganiseerde kerkvorm en hielden in plaats daarvan bijeenkomsten waarop iedere aanwezige vrij mocht spreken, met een beroep op vroeg-christelijke voorbeelden. Zij praktizeerden volwassenendoop en verwierpen het gebruik van wapens. Hiermee waren zij verwant aan de doopsgezinden. De collegianten recruteerden in Haarlem hun aanhang ook voornamelijk uit de doopsgezinden, vooral die van de Waterlandse gemeente. Lidmaatschap van de doopsgezinde gemeente en deelname aan de 'colleges' sloten elkaar niet uit. Tegen 1770 was de kring van de collegianten in Haarlem verdwenen.²⁰

Rond 1740 ontstond in Haarlem een gemeente van hernhutters. Ook dit was een min of meer oecumenische beweging, waaraan in Haarlem vooral leden van de doopsgezinde gemeenten deelnamen. De beweging was gesticht door de Duitse piëtist Ludwig von Zinzendorf. Het was een vroomheidsbeweging, die sterk de nadruk legde op emotionele geloofsbeleving. Zij kende een intensief gemeentelven, met aparte bijeenkomsten voor de leden van onderscheiden levensstaten. In Haarlem hadden bijvoorbeeld mannen, getrouwde en ongetrouwde vrouwen hun eigen bijeenkomsten. Al snel kende de Haarlemse hernhutterse gemeente een zeventigtal leden. Zij onderhield nauw contact met de gemeente in Zeist, die als het hoofdkwartier van de beweging in Nederland fungeerde. Al in 1752 zakte de Haarlemse gemeente vrijwel geheel ineen, omdat uit een brief die men uit Zeist ontvangen had, gebleken was dat de leiding van de hernhutterse beweging een veel strakkere reglementering van het gemeentelven eiste dan de Haarlemse leden wensten. Na ruim tien jaar van geringe activiteit begon de gemeente in 1765 een nieuw leven, maar raakte aan het einde van de achttiende eeuw opnieuw in verval.²¹

Deze nieuwe groeperingen bleven klein. De remonstranten maakten in de achttiende eeuw krap een half procent van de bevolking uit, de beide andere gezelschappen komen in de tellingen niet voor. Het alternatief dat zij boden was kennelijk enigszins

¹⁹ Zilverberg, 'Remonstranten'.

²⁰ Slee, *Collegianten*, 184-187.

²¹ Van Oel, 'Broedergemeente'.

elitair. Iets dergelijks zal gegolden hebben voor de Waalse gemeente. Bij haar oprichting, en opnieuw in de jaren na de herroeping van het Edict van Nantes in Frankrijk in 1685, ontving zij gereformeerde geloofsvluchtelingen uit Franstalig gebied. Zij stond echter ook open voor de leden van de Nederduitse Gereformeerde Kerk en lijkt daarvan in de loop van de achttiende eeuw een chique dependance geworden te zijn. De tellingen noemen de Walen niet apart, zij zijn kennelijk opgenomen in de opgave voor de gereformeerden. De lutheranen, die waarschijnlijk lang het karakter van een immigrantengemeente behielden, waren goed voor drie tot vijf procent.

Rond de 60 procent van de Haarlemse bevolking gold in de in de achttiende eeuw als gereformeerd, ruim een kwart als katholiek. De doopsgezinden haalden in 1707 nog ruim tien procent, maar zagen in de loop van de eeuw hun ledental tot de helft daarvan slinken. In deze tellingen zijn waarschijnlijk, anders dan in de schattingen over de verhoudingen rond 1620, liefhebbers en volle lidmaten van de verschillende kerken samen genomen. De post onkerkelijken is zeer klein. De voortdurende hoge uitgaven van de aalmoezeniers, die de armen te verzorgen hadden die geen kerkelijke ondersteuning kregen, wekken echter de indruk dat het aantal niet-lidmaten alles behalve onbetekenend was.²²

²²Cijfers ontleend aan De Jongste, *Onrust*, 60.